

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ МОВНОГО ПОРТРЕТА ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ 20 – 30-Х РОКІВ ХХ СТ. Здійснено аналіз мовних засобів індивідуалізації зовнішнього, психоемоційного та соціального портрета людини в українській соціально-психологічній прозі 1920–1930-х рр.

Розділ IV. Лінгвістика тексту і контекстні вияви лексичних одиниць

163

Закцентовано увагу на стилістичній значущості в цьому аспекті літературно-художнього антропонімікону. Ключові слова: мовний портрет людини, засоби індивідуалізації, літературно-художній антропонімікон. The analysis of language means of individualization external, internal (emotional) and social portrait of man in Ukrainian social-and-psychological prose of 20 - 30 years of the XX century is offered. The stylistic meaningfulness of artistic names in this aspect is pointed. Key words: language portrait of human, means of individualization, artistic names.

Структуру мовно-художнього образу людини визначають три основні стилістичні, лексико-тематичні рівні: «зовнішній портрет», «внутрішній (психоемоційний) портрет» та «соціальний портрет». Виокремлення цих стилістичних зрізів пов'язане з характерними для прозового дискурсу тенденціями до типізації та індивідуалізації мовного портретування персонажів. Мета цієї статті – простежити актуальні для соціально-психологічної прози 20-30 років ХХ ст. прийоми індивідуалізації у мовоописах персонажів. Структурно-семантична модель індивідуалізованого опису персонажів у мові аналізованої прози – це передусім лексичні номінації та текстові структури, що характеризують людину як істоту з індивідуальними портретними та функціональними ознаками, які вирізняють її на тлі оточення, узагальненого соціуму. Суб'єкт-персонаж у такому разі постає як об'єкт стилістичного та соціолінгвістичного вивчення, а особливо в означений період 20–30-х рр. ХХ ст. – час великих суспільних змін, оцінених під певним кутом зору тими чи тими письменниками. Природно, що з цим екстралінвальним чинником узгоджена й мовно-естетична концепція показу людини в часі і в певному просторі, у певних соціальних, культурних, політичних обставинах, у конкретному середовищі. Широта створюваної панорами динамічних суспільно-політичних змін, які відбувалися в Україні в перші десятиліття ХХ ст., вимагала від письменників, крім словесно-образної типізації соціальних портретів персонажів, також виразної актуалізації прийомів акцентування особливого, індивідуального. Зокрема, новим в історії української літературної мови став мовний портрет більшовика, комуніста, партійного керівника. Для індивідуалізації загалом типізованих портретів відповідних персонажів автори дають їм промовисті, символічні імена, визначають соціальний статус, вказують на специфічні риси зовнішності, характеру, поведінки тощо. Пор. знижену експресію епітетних означень у зображенні зовнішньопортретних деталей (обличчя, очей, губ) як компонентів зовнішнього портретування партійних діячів у творах Б. Антоненка-Давидовича: темне лице; маленькі зеленуваті очі; тонкі порепані губи (Нестеренко); прищулені, короткозорі очі; сірі, водяві очі (Радченко); сіренькі розплескані оченята (Мілютин); банькаті очі, чорні вирла (Мара); великі бичачі очі (Гончаренко);

свиняча морда; біляве безброве лице; поросячі губи (Терлецький). Пор. у ширшому контексті: [Радченко] хутко бігав по рядках своїми прищуленими короткозорими очима; Було своє особливе відразне задоволення вдивлятися у ту Несторенкову постать, уявляти собі деталі його темного лица з тонкими порепаними губами й маленькі зеленуваті очі під навислим чубом. Природно, що особливий стилістичний статус з-поміж мовних засобів створення персоналізованого, індивідуально увиразненого портрета персонажа мають номінації людини, зокрема літературно-художні антропоніми (ЛХА). Передусім варто відзначити, що особливу функціонально-стилістичну роль ЛХА як індивідуалізованих номінацій детермінують специфічні можливості реалізації їх онімної семантики (Л. О. Белей, Ю. О. Карпенко, Г. П. Лукаш). Жанри історико-революційної, виробничо-професійної прози першої третини ХХ ст. вимагали від авторів максимальної націленості на те, щоб їх герої сприймалися як реальні особи. Отже, структура власних особових найменувань персонажів має в основі реальну антропонімію, що пов'язана з конкретною історичною епохою, соціальним, національним середовищем.

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

164

Соціалізація української ЛХА у прозі перших десятиліть ХХ ст. (мовотворчість В. Винниченка, Б. Антоненка-Давидовича, А. Головка, В. Підмогильного, М. Хвильового, Ю. Яновського, П. Панча, І. Сенченка, У Самчука тощо) позначилась і на мовній структурі антропонімікону. Як відзначав Л. О. Белей, у цей час сформувалася знакова для всієї подальшої прозової мови тенденція виведення соціальної ознаки у статус домінантної: національні, регіональні, вікові, експресивні конотації здебільшого виражаються через призму соціального [1, с. 107]. Відомо, що використання власних імен пов'язане із вказівкою на статусну відмінність комунікантів: «Кожній соціальній групі властивий власний іменник (комплекс імен, що активно вживаються), причому іменник характеризується не тільки своєрідним репертуаром, а й своєрідним оформленням імен» [3, с. 310]. В українській прозі ХХ ст. засновником соціологічного напрямку в іменотворчості вважають В. Винниченка, у творах якого помітна послідовна соціальна диференціація ЛХА. Прояви цієї тенденції спостерігаємо й у прозі М. Хвильового, В. Винниченка, Ю. Яновського, П. Панча. Для соціальної акцентованості у портретах персонажів ці автори вживають різні стилістичні прийоми. Зокрема, нейтральні імена набувають «революційної» конотації завдяки постійному поєднанню з апелятивом товариш/ка, напр.: Я перш усього не «добродійка», а «товаришка»... «товаришка Людмила», а ви для мене «товариш Максим» (В. Винниченко); –Товариш Крига, – сказав новий комісар спокійно, – інтереси Революції вимагають вашого усунення (Ю. Яновський); Що б вийшло з того, якби Колю (тут товариш Хрущ здригнув) взяти, скажім, з архіву і посадити ближче до життя? (М. Хвильовий); Товариш Свир несподівано вихопив із кишені штанів пляшку і гордо, як булаву, підніс над головою (П. Панч); Якраз над яслами, де лежала Варя зі своєю дитиною, ворожий снаряд кілька днів тому прорвав стелю (товариш Матвій запевняв, що це зовсім випадково, бо й справді більше таких вдалив пострілів супротивник уже не робив) (М. Хвильовий); Вона ніколи не манікюрить нігтів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галактика) (М. Хвильовий). З описуваними ситуаціями, взаєминами персонажів, також з їх соціальною належністю часто пов'язана контекстна форма

номінації особи, яка відбиває різні ступені типізації чи індивідуалізації. Зокрема, це номінації чи звертання на ім'я, на ім'я та по батькові, на прізвище, за моделлю «офіційно маркований апелятив [товариш, громадянин] + номен» тощо. Так, для мови представників партійних організацій характерні номінативні конструкції (передусім звертання), утворені за моделлю: [] «товариш + прізвище»: до села приїхав несподівано товариш Гавриш (він уже тоді з «товаришами» був!) (Г. Косинка); –Хоч я особливо стою на тому, що про зручність людини в наших радянських умовах треба дбати скрізь і повсякчас, товаришу Вивірко (В. Підмогильний); –Дорогий товаришу Чубенко, – знову сказав дебелий широкоплечий крем'язень... (Ю. Яновський); [] «товариш + ім'я»: ридання товаришки Уляни так глухо розривалося в повітрі, ніби вона лежала в домовині (М. Хвильовий); Товариш Жан .. свій високий лоб і рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою (М. Хвильовий); –Товаришко Марто, в мене є до вас велике прохання (В. Підмогильний); Значить буде-таки діло, товаришу Софроне? (П. Панч); [] «громадянин + прізвище»: Невже, громадянине Полтавський, – він умисно уникнув імені та по батькові і «громадянине» сказав поволі, з притиском (Б. Антоненко- Давидович); [] «товариш + назва посади за родом занять»: Товаришу секретар, пишть резолюцію (П. Панч). Проілюстровані книжні конструкції не лише виконують номінативну функцію, а й виражають рису характеру персонажа, яка увиразнює його індивідуальний мовний портрет – і на рівні зовнішнього опису, і на рівні психоемоційної характеристики: Увійшов товариш

Розділ IV. Лінгвістика тексту і контекстні вияви лексичних одиниць

165

Бе. Обличчя йому було пом'яте й бліде: він, очевидно, не спав цілу ніч. Я до цього часу ніколи з ним не розмовляла (був він якийсь суворий і нелюдимий) (М. Хвильовий). Зважаючи на обмежені можливості соціалізації антропонімікону, В. Винниченко вдається до підміни ЛХА квалітативами, що передають класову оцінку. Зокрема це імена персонажів, які належать до паразитуючих соціальних прошарків: поміщики Коростенко, Дурінда, Козолуп, редактор Моркотун тощо. При цьому пейоративність, закладена в доантропонімічній семантиці ЛХА, постає як соціальний код конотації. Як відзначає Л. О. Белей, в українській літературі початку ХХ ст. у функції нових пролетарських ЛХА широко вживаються російські чи зрусіфіковані українські антропоніми [1, с. 111]. У мові аналізованої прози питома вага ЛХА, створених за російськими семантичними і словотвірними моделями, особливо помітна. Природно, що вони співвідносні із персонажами-партійцями, службовцями: Кричєєв, Кіріпніков, Гальцев, Кудрявцев, Хамов, Семьонов, Мілютін («Смерть», Б. Антоненко-Давидович), Нікіфорова, Слівочнікова («Тук-тук», Б. Антоненко-Давидович), Барабашев («Нащадки прадідів», Б. Антоненко-Давидович), Яблучкіна («Свиня», М. Хвильовий), Миронов («Бур'ян», А. Головка). У повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» майже все керівництво повітової парторганізації має російські прізвища: На брук вийшли першими секретар парткому Кричєєв і відповідальні; Завюрвідділу легковажний Миша Чернишов був незадоволений; В дверях радпрофу Горобенка зупинив парткомівський діловод Гольцев. На цьому тлі відзначаємо стилістично-оцінне конкурування російських та українських прізвищ: Кость Горобенко раптом подумав: хто з них «обличчя» нашої організації – Дружинін чи Несторенко? У прозі Б. Антоненка-Давидовича російське прізвище Барабашев та українське Барабаш – це

символи соціально-психологічних змін у людині: Ми – Барабашеви і, поки ти в моєму домі, ти будеш теж Барабашевим; я все ж вертаюсь до Барабашів, я офіційно і скрізь буду Барабашем. Індивідуалізації мовних портретів персонажів, зокрема в аспекті акцентування їхньої національності, сприяє вживання етномаркованих прізвищ. Український національний антропонімікон в аналізованих творах репрезентують прізвища: а) зі специфічними словотворчими формантами (-енко – Андрійченко, Несторенко, Герасименко, Радченко, Бондаренко, Коваленко; -ук – Батюк, Ковганюк; -их – Копачиха; -ло – Рекало, Заміряйло), б) утворені шляхом лексикалізації, злиття словосполучень, найрізноманітніших за структурою і складом компонентів (Забийворота, Нечипайгород, Пищимуха), в) утворені шляхом переходу апелятива-побутовизму в антропонім (Гусяк, Герлига, Вареник, Перепічка, Сокира, Чижик). Такий національний ЛХА уможлиблює індивідуалізацію образів-персонажів учителів, просвітян, селян, військових: Там же підписались усі ті, що в «Просвіті» були, пам'ятаєш: Ковганюк, Придорожний, агроном отой патлатий – як його – Педашенко, чи що? (Б. Антоненко-Давидович); Кузьма Запорука – повільний і впертий дядько – веде свої мишаті коники через поле (У. Самчук). В іменотворчості козаків, яка підкреслює риси їхніх мовних образів як сильних, вольових чоловіків, письменники зберігають прозорість доонімної семантики (Жила, Гуня, Шатанько, Босий, Долото), їх національно-етнічну (Шаровар, Живчик), національно-історичну конотацію (Михайло Кішка-Самійло). Напр.: До кімнати ввійшов осаул Жила і приніс запечатаного пакета (Б. Антоненко-Давидович); На дворі біля сараю порались коло хури нових чобіт обозний Гуня і писар Шатанько (Б. Антоненко-Давидович); Михайло Самійло іде, як бог-громовержець. Проте він не хапається, він не поспішає .. все бачить Михайло Кішка-Самійло, але мовчить (І. Сенченко). ЛХА часто зберігають у своїй внутрішній формі значення мотивувальних дій чи ознак, тому ситуація-знайомство з персонажем супроводжується стислою характеристикою певної дії як засобу відновлення доонімної семантики імені. Пор.: Артем літати надумав. Через те й прозвали «Летючий». Дітвора на вулиці дражнитися почала вже: – Артем Летючий! Летючий пішов! (Б. Антоненко-Давидович).

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

166

Власне ім'я, прізвище персонажа теж часто є відображенням його індивідуальних зовнішніх рис, особливостей характеру, поведінки тощо: ніс – головка від цвяшка: кирпатенький («Кирпик!» – казали й так, поза очі тільки) (М. Хвильовий); Терешнівський Прокіп, що має вже сорок років і не має ні вусів, ні бороди (його прозвали Скопом), завше, пасучи худобу, колоски на полі збирає (У. Самчук); Карло Іванович .. Христосик Карло Іванович, во благообразії: русява борідка, а в сірих очах смирення (М. Хвильовий); Кригу іноді охоплювали зимні сніги, і тоді новий комісар слухав його хлипання хлоп'яче і виряджав свого друга в ніч на боротьбу з вітряками фантазії (Ю. Яновський). Індивідуальні ознаки персонажів підкреслюють також ЛХА у супроводі текстових структур – описів матеріального стану (хто саме з бідняцьких хлопців дружив з Корнієм Чумаком, наприклад, чи з Пожитьками – Яшком та Микитою, чи з Даньком Шумилом (усе синки сільських багатіїв) (А. Головка), професійної діяльності (Три роки тому, як приїхала Докія Петрівна з чоловіком у школу, теж розмов було: дворянка, а за мужиком! (Макар Іванович Діденко сам з села Князівки родом, фершалів син.) (А. Головка); Чи з степу вертається жінка повз кузню (за коваля був Юхим Гармаш у

економії ...) – як побачить Юхим, завжди якось зачепить (А. Головка). Емоційно-експресивна базова конотація забезпечила стилістичну виразність ЛХА Мара (Б. Антоненко-Давидович, «Справжній чоловік»). Власне, між назвою твору та цим літературним ім'ям існує очевидна енантіосемія. Пор. значення апелiativa мара – «1. Істота або предмет, що уявляється комусь; привид, примара; 2. розм. Міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; уособлення нечистої сили» [2, с. 288]. Саме художня концепція і стилістика сатиричного твору дали змогу авторові комуніста, зовні позитивного центрального персонажа, найменувати перифрастичною пейоративною назвою істоти- примари, чудовиська, що має надсилу привертати представників різних соціальних верств. Така внутрішня форма образу має суб'єктивно-психологічну передумову сприйняття, коли на підставі абсолютизації зовнішніх рис персонажа (вирла очей, банькати очі, сажений чолові'яга) його реальне ім'я Макар Андрійович контекстно трансформується в мара: На мить він [Карасик – О. С.] каже оцьому «Марі» (ім'я! як на цей зріст і ці банькати очі, то це напавду не Мара, а мара...). – Сідайте, будь ласка! Будемо товаришами (Б. Антоненко- Давидович). У повісті «Тук-тук» Б. Антоненко-Давидович застосовує прийом безонімізації персонажа-комуніста, залишаючи за ним апелјатив-ідентифікатор невідомий, що має природу антономазії: Невідомо по що, відкіля й для чого до «апаратної» ввійшов невідомий чорний, у лиснючій шкурятяній тужурці чоловік (Б. Антоненко-Давидович). Цей образ стає наскрізним у творі, своєрідним індивідуалізуючим маркером персонажа. Саме психологічний портрет персонажа, манера його поведінки, психоемоційний тип лежать в основі низки створених Б. Антоненком-Давидовичем ЛХА – прізвищ та прізвиськ. Спочатку автор знайомить читача з вчителем історії «Макароном», педелем з російської мови «Гусаком», а потім з'ясовує доонімне значення прізвиська, його мотивацію: Макарон на знак згоди хитнув головою і флегматично дивився на каламаря. Гусак нервово крутився на стільці, витягував угору шию, мов йому муляв там комір. Народнорозмовні форми імен типу Дуня, Митько, Васютка і под. – це мовні знаки неосвіченості чи малоосвіченості персонажів, що є творах другорядними, епізодичними: Ото коли я ще малим був, як оце ваш, – і показав на Володька... (У. Самчук); Пішли по селу запити і перепити. Докотилося і до Матвієвого хутора, бо ж Зінька Кущина .. бачила, що Настя несла дуже гарний стіл (У. Самчук); обурювало Карпа Сидоровича те, що якась там Варка, дочка поганой бублешниці, .. так от ця Варка задрипана насмілилась жити в покоях його зятя (М. Хвильовий). Суржикові варіанти імен – це характерологічні засоби національної належності персонажів, їхнього мовного середовища: Дуня вряди-годи продає живність на Житньому базарі в Києві (В. Винниченко); – Я теж не можу, Ніколаю Парфеновичу, йти проти своїх переконань (Б. Антоненко-Давидович); Дома Льоля й горбун Альоша (М. Хвильовий).

Розділ IV. Лінгвістика тексту і контекстні вияви лексичних одиниць

В антропонімному корпусі Б. Антоненка-Давидовича слід виокремити групу імен реальних осіб, які забезпечують хронологічну, національну, соціально-культурну конотацію художньої оповіді й водночас акцентують на безумовній індивідуальності осіб, які «стоять» за цими іменами. Такі антропоніми у мові аналізованої прози зафіксовано у двох стилістичних позиціях: а) для апелјатії до революційно-демократичних, культурних надбань, соціально-економічного досвіду українства

до подій 1917 р. (кінець XIX – початок XX ст.); б) для створення локально-історичного, культурного тла описуваним подіям революційної та пореволюційної доби. Перший мовно-часовий зріз репрезентують знакові для української культури прізвища Грінченко, Драгоманов, Махно, Харитоненко, Терещенко, пор.: Перепічці не заперечили – він з самим Грінченком був знайомий! (Б. Антоненко-Давидович); Драгоманов – це відомий український націоналіст (Б. Антоненко-Давидович); Він почав заперечувати, що український народ – це тільки самі робітники й селяни. – А Харитоненко, а Терещенко...? (Б. Антоненко-Давидович). Другий мовно-часовий зріз створюють прізвища політичних і державних, військових діячів – Винниченко, Грушевський, Денікін та ін.: – Позор!.. Якийсь там Грушевський вигадав їм України й вони зраділи (Б. Антоненко-Давидович); Законом Добровольчих армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій (Ю. Яновський). Здійснений аналіз мовних засобів індивідуалізації зовнішнього, психоемоційного та соціального портрета людини в українській соціально-психологічній прозі 1920–1930-х рр. дає підстави констатувати особливу стилістичну значущість у цьому аспекті одиниць літературно-художнього антропонімікону. Імена персонажів у певних контекстно-прагматичних умовах стають мовними знаками зовнішності, характеру, звичок, соціального статусу персонажів.

ЛІТЕРАТУРА 1. Белей Л. О. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії / Л. О. Белей – Ужгород, 2002. – 176 с. 2. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. Т. IV. – К., 1973. – 840 с. 3. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / [за ред. акад. І. К. Білодіда]. – К. : Наук.